

Pelaksanaan Sistem Pengajian Pondok di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah, Pondok Pida Tiga, Jitra, Kedah

Implementation of Pondok Education System in Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah, Pondok Pida Tiga, Jitra, Kedah

Ahmad Zulfiqar Shah Abdul Hadi & Fathiyah Burhanudin

Jabatan Pengajian Islam, Fakulti Sains Kemanusiaan, Universiti Pendidikan Sultan Idris

Email: zulfiqar@fsk.upsi.edu.my

Received: 22 May 2020; **Accepted:** 29 January 2021; **Published:** 06 May 2021

To cite this article (APA): Abdul Hadi, A. Z. S., & Burhanudin, F. (2021). Implementation of Pondok Education System in Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah, Pondok Pida Tiga, Jitra, Kedah. *Perspektif: Jurnal Sains Sosial Dan Kemanusiaan*, 13(1), 14-25. <https://doi.org/10.37134/perspektif.vol13.1.2.2021>

To link to this article: <https://doi.org/10.37134/perspektif.vol13.1.2.2021>

Abstrak

Pendidikan pondok merupakan sistem pendidikan yang diamalkan di negara-negara Timur Tengah dan kemudiannya dibawa masuk oleh pedagang Asia Barat ke Tanah Melayu. Salah satu lokasi yang menjadi persinggahan para pedagang ialah negeri Kedah. Oleh itu, artikel ini bertujuan untuk menumpukan kepada pelaksanaan sistem pengajian pondok, kurikulum dan aktiviti yang dilaksanakan di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah, Pondok Pida 3, Jitra Kedah. Kajian ini adalah kajian kualitatif dengan menggunakan temu bual dan pemerhatian sebagai instrumen untuk memperoleh data dan maklumat mengenai Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah. Dapatan kajian ini mendapati bahawa Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah telah melalui fasa yang berbeza dalam sejarah perkembangannya. Perkara ini juga telah berjaya meneruskan tradisi pondok sama ada dalam konteks pentadbiran, silibus pengajian, kaedah pengajaran dan aktiviti pelajar. Pembelajaran tradisi ini masih sesuai dilaksanakan, namun kajian ini juga mencadangkan agar beberapa penambahbaikan boleh dilakukan bagi menjamin kelangsungan institusi pondok untuk kekal relevan pada masa kini dan akan datang.

Kata kunci: Sistem pengajian pondok, pondok di Kedah, perkembangan institusi pondok, pondok Hj. Awang, kurikulum pendidikan pondok.

Abstract

The Pondok education is an educational system practiced in the Middle Eastern countries and then brought in by traders from West Asia to Malaya. One of the locations where traders stopped was Kedah. Therefore, this article aims to focus on the implementation of the pondok education system, curriculum, and activities at the Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah, Pondok Pida 3, Jitra Kedah. This study is a qualitative research by using interviews and observations as instruments to obtain data and information on Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah. The findings of this study show that Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah has gone through different phases in its developmental history. It has also successfully continued the tradition of pondok in the context of administration, syllabus, teaching methods and student activities. The traditional learning can still be applied, but the study also suggests that some improvements can be made to ensure the sustainability of the pondok institution to remain relevant in the present and future.

Keywords: Pondok education system, pondok institutions, pondok education curriculum.

Pengenalan

Sistem pengajian pondok merupakan salah satu alternatif masyarakat Melayu di Malaysia untuk menuntut ilmu terutama ilmu agama. Pengajian pondok ini berkembang apabila pengajian ilmu agama mendapat sambutan dari masyarakat setempat dan luar negara. Hal ini menyebabkan rumah guru yang pada peringkat awalnya dijadikan sebagai tempat pengajian terpaksa diperluas dan pondok-pondok kecil didirikan di sekitar rumah guru, surau dan masjid (Awang Had, 1997). Menurut Abdul Latif (1986) dan Suhanim (2014), kaedah pengajaran dan pembelajaran yang digunakan dalam institusi pendidikan pondok ialah meniru bentuk yang digunakan di Masjidil Haram Makkah.

Pengajian pondok ini pada peringkat awalnya bermatlamat untuk menyampai ilmu agama yang berbentuk Fardhu Ain dan Fardhu Kifayah kepada umat Islam serta berperanan dalam membentuk keperibadian Muslim yang sempurna (Noornajihan et. al, 2017; Masyhurah et. al, 2015). Bermula dari sinilah berkembangnya pendidikan pondok yang merupakan institusi pendidikan keagamaan yang sangat berperanan dan berpengaruh dalam setiap aspek kehidupan masyarakat Melayu di rantau ini. Menurut Abd Rahman, Misnan, Mohd Noor dan Abdul Munir (2015), pondok merupakan sekolah yang mempunyai sistem pendidikan tradisional yang banyak ditubuhkan di Malaysia, Indonesia (dikenali sebagai pesantren) dan Thailand (Patani). Sehingga ke hari ini, institusi pengajian pondok masih mendapat tempat di hati masyarakat kerana sistem pengajian pondok mempunyai keunikan yang tersendiri (Maimun, 2015; Abdul Munir & Nurul Farhana, 2013). Tambahan pula, sesiapa sahaja boleh memasuki institusi pondok kerana tiada had umur, asalkan boleh membaca al-Quran, pandai menulis jawi atau mereka yang telah tamat pengajian agama di peringkat permulaan di kampung (Mashitah et al., 2015).

Negeri Kedah adalah salah sebuah negeri Melayu yang terawal menerima kedatangan Islam. Hal ini dibuktikan dengan hasil peninggalan bahan arkeologi, sejarah lalu yang dapat dilihat dan masih wujud hingga ke hari ini melalui tulisan batu nisan, mata wang perak dan kewujudan penempatan orang Arab di Kedah (Wan Shamsuddin et. Al, 1996, Md. Zuki, 1997). Terdapat dua pandangan dalam penelitian sejarah pendidikan pondok di Kedah. Pendapat pertama mengatakan bahawa penubuhan institusi pondok bermula sejak kedatangan agama Islam melalui pedagang-pedagang dari negara luar seperti Arab, Parsi, Cina dan India. Hal ini kerana, Kedah merupakan salah negeri Melayu terawal yang menjadi pusat pelabuhan entrepot dan pusat dagangan para pedagang (Khou Kay Kim, 1972). Pendapat kedua pula menyatakan bahawa pendidikan pondok di negeri Kedah dipengaruhi oleh negara Indonesia (Jawa, Sumatera dan Kalimantan) dan Negara Thailand (Pattani) berdasarkan fakta sejarah (Ramli, 2006). Berdasarkan pandangan Roshan Kuntum (dalam Zahidi, 1996), sistem pengajian pondok yang wujud di negeri Kedah bermula sejak pertengahan kurun ke-18. Pengajian pondok yang pertama yang ditubuhkan di Kedah ialah pondok Kampung Pulau Pisang Jitra di dalam daerah Kubang Pasu. Sistem pengajian pondok ini dipercayai diasaskan oleh Tuan Haji Ishak pada tahun 1840-an. Beliau dipercayai adalah anak murid kepada Tuan Guru Syeikh Daud al-Fatani (Zahidi, 1996; Mokhtar, 1975; Abdul Rahman, 1997).

Selain Pattani, Aceh turut menyumbang kepada perkembangan institusi pondok di Kedah. Menurut Suhanim (2014), sekumpulan masyarakat Aceh mula menetap di daerah Yan sejak akhir abad ke-19 atau awal abad ke-20 Masihi. Kedatangan mereka ini berpunca daripada kekalahan Aceh dalam Perang Aceh-Belanda pada tahun 1873 hingga 1908 Masihi. Penjajah Belanda telah menindas penduduk Aceh sehingga mereka terpaksa melarikan diri dengan menyeberang Selat Melaka untuk ke Tanah Melayu termasuk Kedah. Kemuncak penghijrahan ini berlaku pada tahun 1900-1915 (Ahmad Jelani, 1989). Sebahagian daripada mereka terdiri daripada alim ulama'. Mereka kemudiannya mendirikan pondok-pondok di Kampung Aceh, Yan. Antara ulama terkenal ialah Tenku Arshad, Haji Musa, Syeikh Omar, Engku Bidaul Hafiz dan Engku Di Bale (Zahidi, 1998). Awalnya hanya orang-orang Aceh yang menuntut ilmu di situ. Namun, setelah institusi pondok itu semakin terkenal, ramai penuntut yang datang untuk menimba ilmu di pondok-pondok ini.

Metodologi Kajian

Kajian ini bertujuan untuk mengkaji sejarah, peranan, sumbangan dan keunikan Madrasah al-Hidayah al-Hukmiah Pondok Permatang Nibong, Jitra, Kedah. Dalam proses pemerolehan data, kajian ini menggunakan pendekatan kualitatif menerusi instrumen temu bual, pemerhatian dan penelitian dokumen. Bagi prosedur temu bual, seramai 10 orang informan terdiri daripada *mudir* (pengetua), guru, pelajar dan masyarakat setempat. Penyelidik menjalankan temu bual ke atas informan dengan menyoal beberapa soalan berkaitan tentang sejarah penubuhan, pentadbiran, kurikulum, aktiviti serta peranan dan sumbangan Madrasah al-Hidayah al-Hukmiah Pondok Permatang Nibong dalam pembangunan Pendidikan Islam kepada masyarakat sekeliling terutamanya di sekitar daerah Kubang Pasu, Jitra, Kedah.

Latar Belakang Pengasas Pondok

Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiah diasaskan oleh Tuan Guru Haji Othman bin Lebai Teh atau dikenali sebagai Haji Awang. Beliau dikenali sebagai Haji Awang kerana ia merupakan panggilan yang digunakan oleh ibu dan bapanya semasa kecil. Beliau dilahirkan pada tahun 1926. Semasa dilahirkan, tubuh beliau sangat kecil sehingga digelar 'Awang Kecil' oleh ibu bapanya dan orang kampung. Beliau telah dibesarkan di Kampung Kepala 10, Sungai Korok Changlih, Jitra. Bapa beliau berasal dari Pattani, Thailand dan berpindah ke Kedah selepas berkahwin dengan ibu beliau yang berasal dari Kedah (Abdul Raof, 2019).

Pada zaman kanak-kanaknya, beliau hanya mendapat pendidikan di rumah sahaja kerana ibu bapanya tidak mampu menghantar beliau ke sekolah. Namun, pada usia beliau menginjak 16 tahun, beliau mula sedar bahawa orang yang tidak berilmu dipandang rendah oleh masyarakat sekeliling. Beliau meminta izin dari ibu dan bapanya untuk memasuki sekolah pondok. Sekolah pondok pertama beliau ialah Pondok Padang Lalang atau dikenali sebagai Madrasah Al-Ahmadiyah Al-Ijtimaiah yang terletak di Bukit Mertajam, Kedah. Pondok itu diasaskan oleh Tuan Guru Haji Muhammad yang berasal dari Pattani, Thailand. Beliau menuntut di Pondok Padang Lalang selama tiga tahun (Yayasan Pembangunan Pondok Malaysia, t.t). Setelah itu, beliau menyambung pengajiannya di Madrasah Ad-Diniyah Al-Bakriah atau dikenali sebagai Pondok Pasir Tumbuh, Kota Bharu, Kelantan yang merupakan salah satu pondok yang termasyhur dan terkenal kerana kealiman gurunya iaitu Tuan Guru Haji Mustafa bin Abu Bakar, Tuan Guru Haji Abdul Aziz dan Tuan Guru Haji Hashim bin Abu Bakar.

Selepas beberapa tahun beliau menuntut ilmu di Pondok Pasir Tumbuh, akhirnya beliau pulang ke kampung halaman. Beberapa tahun kemudian, beliau berkahwin dengan Siti Jamilah binti Hussein ketika usianya menjangkau 38 tahun. Beliau dikurniakan lapan orang anak iaitu lima lelaki dan tiga perempuan. Beliau meninggal dunia pada 20 Oktober 1990 bersamaan 1 Rabiul Akhir 1411 Hijrah pada hari Sabtu ketika berusia 64 tahun (Abdul Raof, 2019).

Sejarah Penubuhan Madrasah al-Hidayah al-Hukmiah

Sejarah penubuhan Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiah bermula selepas Haji Othman bin Lebai Teh atau Hj. Awang berkahwin. Pada ketika itu, bapa mertua beliau iaitu Haji Hussein mendirikan surau di kampungnya yang terletak di Kampung Permatang Nibong, Pida Tiga. Sebelum beliau berkahwin dengan Siti Jamilah, surau itu hanya digunakan untuk solat berjemaah dan belajar al-Quran sahaja.

Selepas beliau berkahwin, bapa mertua beliau memintanya untuk mengurus dan memakmurkan surau itu. Pada peringkat awalnya, beliau telah membuat kelas fardhu ain dan asas agama untuk orang-orang kampung dan hanya disertai oleh beberapa orang penduduk kampung sahaja. Lama-kelamaan, penduduk kampung semakin berminat untuk belajar agama kerana sikap beliau yang pandai mengambil hati penduduk kampung. Akhirnya surau tersebut semakin meriah dengan kehadiran ramai penduduk kampung untuk solat berjemaah dan belajar ilmu agama. Malah, beliau juga menjadi tempat rujukan orang-orang kampung sekiranya terdapat sebarang masalah termasuklah masalah rumah tangga.

Pada tahun 1963, beliau telah dikunjungi oleh guru beliau iaitu Tuan Guru Haji Mustaffa bin Abu Bakar dan Tuan Guru Haji Abdul Aziz. Melihat kepada suasana kampung dan surau yang meriah itu, Tuan Guru Hj. Mustaffa telah menyarankan agar beliau menubuhkan sekolah pondok. Akhirnya, pada tahun 1964, dengan kerjasama bapa mertuanya, beliau telah menubuhkan beberapa sekolah pondok di atas dua ekar tanah milik bapa mertuanya. Pada permulaan, 10 biji pondok didirikan. Sekolah pondok itu telah diberi nama oleh Tuan Guru Haji Mustaffa sebagai Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah. Namun, pondok ini lebih popular dengan nama Pondok Haji Awang oleh masyarakat sekeliling sempena nama panggilan beliau iaitu Haji Awang.

Semasa awal penubuhan pondok ini, majoriti pelajar yang menyertai terdiri dalam kalangan pasangan yang sudah berkahwin dan warga emas. Selepas 5 tahun, beliau telah membeli lagi 2 ekar tanah bersebelahan dengan tanah mertuanya untuk membina lebih banyak sekolah pondok. Apabila bilangan pondok semakin bertambah, ramai remaja sama ada lelaki mahupun perempuan mula memasuki sekolah-sekolah ini. Pengajian di sekolah pondok ini terbuka kepada semua tanpa mengira umur dan tidak dikenakan sebarang yuran. Penuntut hanya perlu mengeluarkan duit untuk membeli kitab-kitab yang digunakan untuk belajar dan keperluan peribadi sahaja (Abdul Raof, 2019).

Fasa Perkembangan Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah

Berdasarkan kepada temu bual bersama dengan Ustaz Abdul Rauf Hj. Awang (2019), secara umumnya perkembangan Pondok Hj. Awang ini berlaku dalam empat fasa utama seperti berikut:

1. Fasa pertama: Tuan Guru Haji Awang

Fasa pertama Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah ini bermula pada tahun 1964 sehingga tahun 1986 iaitu selama 22 tahun. Fasa ini ialah fasa awal penubuhan sekolah pondok yang beroperasi di atas tanah yang berkeluasan empat ekar. Pada peringkat awal, kebanyakan pelajar terdiri daripada warga kelamin iaitu penduduk sekitar yang telah berkahwin. Selepas beberapa tahun, terdapat ramai pelajar remaja mula berminat untuk memasuki Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah sehinggakan bilangan pelajar semakin bertambah, mencecah hampir 100 orang. Pada peringkat awal, Tuan Guru Hj. Awang sendiri telah mengajar pelbagai ilmu agama seperti Hadith, Fiqh, Usuluddin, Tasawwuf dan Mantiq. Manakala pengajian al-Quran pula diajar oleh bapa mertua beliau iaitu Haji Hussein. Namun, pada tahun 1986, Tuan Guru Haji Awang telah jatuh sakit dan mengidap penyakit angin ahmar (*stroke*) sehingga tidak dapat bergerak. Hal ini menyebabkan proses pengajaran dan pembelajaran di pondok berkenaan diambil alih oleh sahabat baik Hj. Awang sendiri iaitu Ustaz Hamzah.

2. Fasa kedua: Ustaz Hamzah Bin Bahrom

Bermula pada tahun 1986 sehingga tahun 1992 iaitu selama hampir 6 tahun, Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah ini diambil alih oleh sahabat Hj. Awang iaitu Ustaz Hamzah bin Bahrom dan rakan-rakannya iaitu Ustaz Mustaffa, Ustaz Mat Ali dan Ustaz Abu Bakar. Mereka telah mengambil alih pentadbiran dan pengajaran pondok tersebut, serta telah menukar status pondok itu sebagai Sekolah Agama Rakyat (SAR) selepas mendapat keizinan dari Tuan Guru Haji Awang sebelum beliau meninggal dunia. Mereka telah mengubah sistem pembelajaran pondok kepada sistem sekolah dengan mewujudkan empat kelas di bawah surau mengikut tahap pengajian.

Kelas pertama dikhususkan untuk pelajar baru dan lemah dalam pelajaran. Di kelas ini juga ditekankan pembacaan jawi dan al-Quran sebagai asas pengajian. Kelas kedua pula untuk pelajar pertengahan, iaitu pelajar yang sudah mahir membaca jawi, membaca al-Quran dan mengetahui asas-asas ilmu agama. Kelas ketiga adalah untuk pelajar-pelajar sudah berkebolehan untuk pelajari kitab jawi peringkat pertengahan dan pelajar yang sudah lama belajar di situ. Manakala kelas keempat pula untuk pengajian kitab-kitab jawi klasik yang lebih tinggi termasuk kitab-kitab Arab. Pelaksanaan sistem berbentuk sekolah ini berterusan sehingga tahun 1992.

3. Fasa ketiga: Tuan Guru Haji Md Rejab

Selepas kematian Tuan Guru Haji Awang pada tahun 1992, Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah ini telah diambil alih oleh menantunya sendiri iaitu Tuan Guru Haji Md Rejab bin Mad Akhir yang merupakan bekas pelajar pondok Pasir Tumbuh, Kelantan. Beliau telah bertindak menukar semula sistem persekolahan kepada sistem pondok. Pada ketika itu, Pondok Haji Awang mula dikenali sehingga terdapat pelajar yang datang dari pelbagai negeri seperti Kuala Lumpur, Negeri Sembilan, Kelantan, Terengganu dan sebagainya.

Bilangan pelajar pada ketika itu semakin ramai dan telah melebihi 100 orang. Kelas pengajian kitab juga semakin bertambah, termasuk bilangan pondok yang didiami oleh pelajar. Mudir pada ketika itu ialah Tuan Guru Haji Md Rejab bin Mad Akhir sendiri dan dibantu oleh anak dan menantu Arwah Haji Awang iaitu Ustaz Burhanudin, Ustaz Abdul Raof, Ustaz Abdul Latif, Ustaz Sya'aban dan Ustazah Aisyah. Selepas 10 tahun, Tuan Guru Haji Md Rejab berpindah pulang ke kampungnya di Kodiang, Kedah untuk menjaga ibu bapanya yang sakit dan setelah itu beliau mendirikan pondok lain iaitu Madrasah Manabi'a Ulum ad-Diniah, Kampung Pida Dua, Telaga Batu, Jitra.

4. Fasa keempat: Ustaz Abdul Raof bin Hj. Awang

Fasa keempat ini bermula pada tahun 2003 dan diambil alih oleh anak sulungnya iaitu Ustaz Abdul Raof sehingga kini. Hasil temu bual bersama Ustaz Burhanuddin yang merupakan menantu kepada arwah Haji Awang menunjukkan bahawa pengambilalihan pondok ini adalah penting kerana ia adalah harta peninggalan arwah bapa mereka yang sangat bermakna. Menurut Ustaz Burhanuddin, "*Selepas Ustaz Md Rejab berpindah balik ke kampungnya, pondok ini diambil alih oleh abang sulung iaitu Ustaz Abdul Raof sehingga kini. Kami semua bekerjasama dalam memelihara dan mengekalkan pondok ini kerana ini merupakan harta peninggalan arwah ayah yang paling bermakna buat kami sekeluarga*" (Burhanudin, 2019).

Bermula pada tahun 2004, pengambilan hanya dibuka kepada pelajar lelaki sahaja tanpa mengira umur. Kini, jumlah tenaga pengajar Madrasah al-Hidayah al-Hukmiyah, Pondok Permatang Nibong adalah seramai enam orang yang terdiri dari lima lelaki dan seorang perempuan. Manakala bilangan pelajar lelaki ialah seramai 30 orang yang terdiri daripada umur 12 tahun hingga 27 tahun yang dibahagikan kepada 2 kategori iaitu; pertama, kumpulan remaja dan dewasa; kedua, ialah warga emas seramai lapan orang yang terdiri daripada wanita kesemuanya.

Pentadbiran dan Pelaksanaan Kelas Pengajaran

Struktur pentadbiran dan pengajaran di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah kini diambil alih oleh anak-anak dan menantu Tuan Guru Haji Awang sejak tahun 2003. Mudir Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah yang terkini ialah anak sulung beliau iaitu Ustaz Abdul Raof Hj. Ismail. Ustaz Abdul Raof telah mendapat pendidikan awal di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah itu sendiri selama lapan tahun. Setelah tamat belajar di Pondok Bendang Badang, Pattani, Thailand dan juga belajar di Mekah selama dua tahun, beliau pulang ke kampung dan mula menjawat jawatan sebagai mudir pada tahun 2003 pada usia 39 tahun.

Tenaga Pengajar

Tenaga pengajar Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah pula terdiri daripada anak-anak dan menantu-menantu Haji Awang. Bilangan tenaga pengajar sekarang adalah seramai lapan orang termasuk mudir. Berikut adalah senarai tenaga pengajar Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah yang masih berkhidmat hingga kini:

Jadual 1: Senarai tenaga pengajar, latar belakang pengajian dan matapelajaran yang diajar di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah.

Bil.	Nama	Latar Pengajian	Subjek (madah) Yang diajar
1.	Ustaz Abdul Raof bin Othman (Anak)	Pondok Bendang Badang, Pattani, Thailand.	Tafsir, Hadith, Usuluddin dan Fiqh.
2.	Ustaz Burhanudin bin Majid (Menantu)	Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah Pondok Pasir Tumboh, Kelantan	Usuluddin, Hadis dan Fiqh
3.	Ustaz Mohd Khozee bin Othman (Anak)	Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah Pondok Kerasak, Thailand Dar al-Mustafa, Hadramaut, Yaman.	Fiqh, Hadis dan Tasawuf.
4.	Ustaz Abdul Latif bin Othman (Anak)	Maahad Tarbiah Islamiah, Derang, Kedah. Pondok Pasentren Langitan, Jawa Timur, Indonesia.	Fiqh, Hadis dan Tasawuf.
5.	Ustaz Sya'aban bin Ahmad (Menantu)	Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah (12 tahun)	Al-Quran
6.	Ustazah Aisyah binti Othman (Anak)	Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah (10 tahun)	al-Quran dan Tajwid (Khusus kepada anak-anak dan warga emas wanita)
7.	Muhammad Ikhsan bin Che Arani	Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah (9 tahun)	Mengganti kelas bagi guru yang tidak hadir.
8.	Muhammad Firdaus	Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah (4 tahun)	Mengganti kelas bagi guru yang tidak hadir dan kelas halaqah pelajar.

Sumber: Abdul Raof (2019)

Yuran Pengajian

Yuran yang dikenakan di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah terdiri daripada tiga kategori, iaitu: pertama, yuran pendaftaran; kedua, yuran tahunan; dan ketiga ialah yuran persatuan. Yuran-yuran ini digunakan untuk membayar bil air dan elektrik serta membeli barangan keperluan pondok. Berdasarkan temu bual bersama dengan Guru 1, “Yuran tidak termasuk makan minum pelajar. Yuran ini hanya untuk membayar bil air dan elektrik serta membeli barang keperluan pelajar seperti alat membaiki pondok dan sebagainya.”

Setiap pelajar yang mengikuti pembelajaran di sini tidak dikenakan yuran bulanan kerana mereka menguruskan diri sendiri, sama ada memasak atau keperluan diri yang lain. Berikut adalah senarai jenis yuran berserta jumlah yuran yang dikenakan:

Jadual 2: Senarai Jumlah Bayaran Yuran Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah

Bil.	Perkara	Yuran
1.	Pendaftaran	RM200
2.	Yuran Tahunan	RM50
3.	Yuran Persatuan	RM10

Penguatkuasaan Disiplin dan Akhlak

Secara umumnya, tiada dokumen bertulis berkaitan dengan peraturan, disiplin dan akhlak pelajar seperti di sekolah kerajaan. Namun, para pelajar Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah ini mempunyai disiplin dan peraturan yang wajib diikuti oleh setiap pelajar berdasarkan kepada peringatan dan peraturan yang dimaklumkan oleh pihak pentadbiran dan guru. Bahkan peraturan dan penguatkuasaan disiplin di sini agak ketat. Antara peraturan yang dikenakan ialah:

1. Wajib menunaikan solat berjemaah setiap waktu di surau.
2. Wajib menghormati semua guru.
3. Memakai baju melayu dan berkain pelikat atau berjubah ketika masuk kelas.
4. Masuk ke kelas tepat pada waktunya.
5. Tidak dibenarkan bermain telefon bimbit di dalam kelas.
6. Berpakaian putih ketika mengikuti program luar.
7. Perlu memastikan persekitaran pondok sentiasa bersih.
8. Perlu meminta izin setiap kali keluar masuk pondok.
9. Tidak boleh menyimpan dan membuat fesyen rambut.
10. Tidak dibenarkan keluar selepas jam 12 malam.
11. Tidak dibenarkan merokok.

Bagi memastikan pelajar sentiasa berdisiplin, setiap pelajar yang melanggar peraturan pelajar akan dikenakan denda atau hukuman tatatertib. Kebiasaannya, mereka akan didenda melakukan perkara yang berfaedah seperti membaca wirid, menghafal al-Quran dan berzikir. Menurut pandangan Guru 1, *"Selalunya mereka akan didenda untuk membaca wirid, berzikir sebanyak 1000 kali atau menghafal Quran, hadis dan doa. Jika mereka melakukan kesalahan yang berat, mereka akan dirotan atau dibuang dari pondok ini bagi mengelak perbuatan mereka diikuti oleh pelajar lain."* Hujah ini juga disokong oleh pelajar 1, *"Hukuman yang dikenakan terhadap pelajar yang melakukan kesalahan disiplin bergantung kepada kesalahan yang dilakukan. Tapi, secara khususnya, kami akan didenda melakukan benda yang berfaedah seperti membersihkan kawasan pondok, menghafal ayat-ayat al-Quran atau hadis, berwirid dan sebagainya."* Manakala, pelajar yang melakukan kesalahan yang berat, mereka akan dirotan dan kemungkinan akan dibuang dari pondok. Tujuannya adalah untuk mengelakkan daripada masalah disiplin menjadi semakin parah.

Kurikulum Pengajian di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah

Menurut Abdullah et. al. (2005), kurikulum pendidikan atau pengajian pondok kelihatan lebih tertumpu kepada aspek ukhrawi. Kurikulum pondok biasanya menekankan aspek asas-asas ibadah fardu, ain dan fardhu kifayah tanpa pendidikan akademik yang formal (Abdul Rahman et. al., 2015). Keadaan yang sama juga turut berlaku di Pondok Hj. Awang ini di mana keseluruhan mata pelajaran yang diajar hanya tertumpu kepada subjek agama sahaja.

Perbincangan tentang kurikulum pengajian yang dilaksanakan di madrasah ini dibahagikan kepada empat iaitu: jadual pengajian; senarai mata pelajaran dan kitab yang digunakan; kaedah pengajaran yang digunakan; dan penilaian yang dilaksanakan (Burhanudin, 2019).

Jadual pengajian

Jadual pengajian di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah ini berbeza dari kebanyakan pondok yang lain. Madrasah ini mempunyai jadual pengajian yang tetap. Kelas pengajian di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah ini bermula seawal pagi iaitu selepas solat subuh dan berakhir pada pukul 12.00 tengah malam.

Kelas pengajian berjalan setiap hari kecuali pada hari Jumaat. Pada hari Jumaat, kelas pengajian umum dibuka untuk orang awam. Kelas ini dilaksanakan pada waktu pagi dan malam iaitu pada jam 9.00 pagi hingga 10.30 pagi dan pada jam 8.30 malam hingga 10.00 malam. Manakala pada malam

Jumaat, pelajar akan mengikuti kelas silat yang diajar oleh guru silat di kampung berkenaan. Berikut adalah jadual kelas yang dilaksanakan di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah.

Jadual 3: Jadual Kelas Harian yang dilaksanakan di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah

Masa	Aktiviti Harian
Lepas Subuh	
7.30 – 8.00	Bacaan Yasin
8.00 – 11.00	Pengajian Kitab / Mata pelajaran (1) Pengajian Kitab / Matapelajaran (2)
Lepas Zohor	
2.00 – 3.15	Pengajian Kitab / Mata pelajaran (3)
3.45 – 4.20	Pengajian Kitab / Mata pelajaran (4)
Lepas Asar	
5.00 – 6.00	Bacaan al-Quran
6.00 – 7.00	Riadhah/gotong-royong/ khidmat guru
Lepas Maghrib	
8.00 – 9.00	Pengajian Kitab / Mata pelajaran (5)
Lepas Isya'	
9.30 – 10.30	Pengajian Kitab / Mata pelajaran (6) / Latihan syarahan / ceramah agama
10.50 – 12.00	Bacaan al-Quran / Latihan syarahan / ceramah agama / Pengajian Kitab (7)

Senarai Mata Pelajaran dan Kitab yang Digunakan

Berdasarkan semakan pada jadual penuh harian pembelajaran, didapati terdapat 10 mata pelajaran yang diajar di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah, iaitu subjek Al-Quran, Hadis, Tafsir, Tajwid, Fiqh, Usuluddin, Tasawuf, Nahu, Sorof dan Sirah. Subjek-subjek ini merupakan subjek yang sama yang diajar sejak dari zaman Tuan Guru Haji Awang lagi dan senarai ini tidak pernah diubah. Perkara yang berubah dan sentiasa bertukar ialah kitab yang digunakan sahaja (Abdul Raof, 2019).

Menurut pandangan Guru 1, terdapat pelbagai kitab yang digunakan di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah, seperti "*Fiqh, tauhid, al-Quran, hadis, tasawuf, tafsir, sirah, nahu dan sorof. Tidak ada kitab yang tetap. Kitab akan bertukar sekiranya sudah habis dibaca. Di sini kami mengguna kitab jawi lama atau kitab Arab sahaja.*" Manakala tempoh bagi setiap kitab yang digunakan tidak sama kerana bergantung kepada ketebalan kitab, kekerapan mengajar dan panjang huraian. Dapatan temu bual bersama-sama guru dan pelajar mendapati bahawa minimum penggunaan kitab ialah selama setahun dan maksimum ialah tiga tahun. Berikut adalah antara senarai kitab yang digunakan:

Jadual 4: Senarai mata pelajaran dan kitab yang digunakan di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah

Bil.	Mata Pelajaran	Nama Kitab
1.	Tafsir	Tafsir Nurul Ihsan
2.	Hadith	40 Imam Nawawi <i>Wasaya al-Rasul</i>
3.	Usuluddin	<i>Akidah al-Najin</i> <i>Faridah al-Faraid</i> I'tiqad Ahli Sunnah Wal-Jamaah
4.	Fiqh	<i>Sullam Al-Taufiq</i> <i>Nayl al-Raja'</i> <i>Munyah al-Musolli</i> <i>Buqyah al-Tullab</i>

5.	Tasawwuf	Penawar Bagi Hati <i>Bidayah al-Hidayah</i>
6.	Nahw	Pelita Penuntut <i>Matan al-Jurumiyah</i> <i>Mukhtasar Jiddan</i> <i>Dhammun</i> <i>Hasymawi</i>
7.	Sarf	<i>Tasrif</i> <i>Kaylani</i>

Kaedah Pengajaran

Al-Abrasyi mendefinisikan kaedah pengajaran sebagai jalan diikuti untuk memberi faham kepada para pelajar. Al-Jumbalathy dan Abu al-Fath al-Tawansy mentakrifkan sebagai cara-cara yang diikuti oleh guru bagi menyampaikan maklumat kepada pelajar (Ghazali, 2001). Terdapat pelbagai kaedah yang diaplikasikan oleh Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah (Burhanudin, 2019). Antara kaedah yang dilaksanakan adalah seperti berikut:

- a) **Kaedah halaqah dan talaqi:** Dalam kaedah ini, pelajar akan duduk bersila dalam bulatan di tepi guru. Guru akan membaca kitab dan menghurai isi bagi setiap ayat di dalam kitab. Kemudian pelajar akan *mendhabit* (tanda) huraian tersebut di tepi bahagian kitab.
- b) **Hafazan dan tasmik:** Kaedah hafazan ini digunakan dalam mata pelajaran al-Quran, nahu, sorof dan hadis. Guru akan meminta pelajar menghafal ayat-ayat al-Quran, hadis dan matan-matan. Kemudian guru akan meminta pelajar mentasmik bacaan.
- c) **Soal jawab:** Kaedah soal jawab ini kebiasaannya diaplikasi pada pengakhiran kelas. Sebelum menamatkan kelas, pelajar akan bertanya kepada guru apa yang tidak difahami dan guru juga akan menyoal pelajar untuk menguji tahap kefahaman pelajar berdasarkan kenyataan guru.
- d) **Kaedah bercerita:** Guru di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah ini turut menyelit penceritaan dalam pengajaran, terutamanya dalam mata pelajaran sirah, hadis dan tafsir. Tujuannya adalah untuk menarik minat pelajar dan mengelakkan pelajar bosan dalam pembelajaran.
- e) **Kecindan:** Kecindan ialah lawak jenaka atau sesuatu yang lawak dan menghiburkan. Contohnya, guru akan memberi suatu contoh yang lawak dan mudah untuk pelajar faham menggunakan unsur kecindan untuk mengelak pelajar mengantuk.
- f) **Syarahan penerangan:** Kaedah penerangan ini akan digunakan oleh guru ketika ingin menerangkan sesuatu yang agak sukar untuk difahami. Kebiasaannya, guru akan menggunakan kaedah ini dalam mata pelajaran fiqh untuk menerangkan hukum-hukum fiqh dan perselisihan ulama'.

Kesimpulannya, Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah ini sangat menitikberatkan pemahaman pelajar. Hal ini terbukti apabila guru mempelbagaikan kaedah pengajaran mereka untuk memastikan pelajar berminat dan memahami topik yang dipelajari.

Penilaian Pembelajaran

Kebiasaannya, dalam sistem pondok yang dijalankan secara tradisional, tiada peperiksaan atau penilaian khusus bagi menilai tahap penguasaan pelajar mereka. Justeru, seorang pelajar itu boleh tinggal dan menuntut ilmu di pondok ini seberapa lama yang diinginkan oleh mereka (Ramli et al, 2015). Ini kerana konsep pembelajaran dalam Islam sangat menekankan pembelajaran sepanjang hayat. Keadaan ini berbeza dengan sistem pondok moden yang lebih sistematik di mana terdapat tempoh tertentu untuk pelajar mereka menamatkan pengajian menerusi pelbagai kaedah penilaian dalam menilai pencapaian mereka (Azemi, 1986).

Secara umumnya, kaedah penilaian pembelajaran tradisional turut dilaksanakan di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah iaitu tiada peperiksaan atau penilaian formal yang digunakan dalam menilai pelajar, seperti yang dinyatakan oleh Guru 1, "*Tiada. Hanya ada soal jawab ketika pengajian, meminta*

pelajar menghafal dan tasmik.” Pandangan ini turut selari dengan Guru 2, “Tiada peperiksaan tetap. Yang ada cuma hafazan matan-matan, hadis, ayat al-Quran dan doa-doa harian. Kemudian tahsin dan tasmik al-Quran serta semak nota pelajar. Pelajar 2 turut mengakui bahawa “Kami tiada peperiksaan di sini. Jadi peperiksaan kami atas pertanyaan ustaz-ustaz kami.”

Namun terdapat juga cara lain dalam menilai pemahaman dan kebolehan pelajar-pelajar oleh guru, iaitu: pertama, melalui soal jawab semasa di dalam kelas. Guru akan bertanya secara spontan semasa sesi pengajaran dan pembelajaran berlangsung. Kedua, guru menilai pelajar melalui tasmik hafalan. Guru akan meminta pelajar menghafaz dan kemudian akan meminta pelajar tasmik hafalan tersebut pada kelas berikutnya. Kebiasaannya, guru akan meminta pelajar menghafal ayat al-Quran, hadis, *matan* dan doa-doa harian.

Ko-Kurikulum, Aktiviti Luar dan Kemahiran

Selain diadakan kelas agama, Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiah juga turut menjalankan beberapa aktiviti luar dan kokurikulum. Pelaksanaan kokurikulum ini terbahagi kepada dua jenis iaitu dipelajari di dalam kelas atau di luar kelas. Untuk aktiviti dalam kelas, terdapat kelas qasidah, marhaban dan kelas syarahan yang disediakan kepada pelajar. Kelas qasidah dan syarahan ini dilaksanakan pada setiap hari Selasa secara berselang-seli dan dikendalikan oleh ketua pelajar di situ. Untuk kelas Qasidah dan marhaban, pelajar akan diminta untuk menghafaz dan bersama-sama menyanyikan qasidah-qasidah yang telah dipilih. Manakala untuk latihan syarahan, seorang pelajar pada setiap minggu dipilih untuk memberi syarahan ringkas di hadapan pelajar-pelajar lain. Tujuan kelas-kelas ini diwujudkan adalah untuk meningkatkan keyakinan para pelajar untuk memberi kuliah agama kepada masyarakat luar.

Bagi pelaksanaan di luar kelas, terdapat empat bentuk aktiviti luar kelas seperti berikut (Mohd Khozee, 2019):

- i. **Kelas silat:** Dijalankan pada hari Khamis (malam Jumaat) selepas solat Isyak. Kelas ini diajar oleh seorang penduduk kampung yang mengajar ilmu silat secara sukarela dan percuma kepada pelajar-pelajar pondok.
- ii. **Aktiviti riadah dan khidmat:** Jadual riadah diperuntukkan setiap hari iaitu pada pukul 5.30 petang hingga 7.00 petang. Berdasarkan pemerhatian, didapati sebahagian pelajar akan berkhidmat kepada guru pada waktu ini dengan membantu membersihkan halaman rumah, mencuci kereta dan sebagainya. Sebahagian pelajar yang lain akan bermain bola sepak dan bola takraw. Ada juga yang membersihkan kawasan sekitar pondok.
- iii. **Pertandingan dan persembahan:** Pelajar-pelajar di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiah sangat aktif menyertai pertandingan dan program yang diadakan. Antara program yang pernah mereka sertai ialah Kem Bomba dan Penyelamat, pertandingan Tilawah al-Quran dan pertandingan futsal. Selain itu, mereka juga turut menerima undangan qasidah dan marhaban di majlis-majlis kenduri dan menjadi imam terawih di bulan Ramadhan di masjid dan surau sekitar.

Penutup

Pendidikan pondok merupakan institusi yang masih relevan lagi di Malaysia meskipun sistem pendidikan yang diamalkan adalah bercorak tradisi. Ini kerana permintaan dan kepercayaan masyarakat masih tinggi, pengajian secara percuma, kos sara hidup yang rendah, *thiqah* (kepercayaan) tinggi terhadap guru serta jaminan kualiti akhlak menyebabkan pengajian pondok ini masih diperlukan. Walaupun masih relevan, hasil kajian ini mencadangkan agar beberapa penambahbaikan dilaksanakan demi kelangsungan dan jaminan pengekalannya adalah berterusan. Antara cadangan penambahbaikan yang boleh dilakukan ialah dengan memperkenalkan *syahadah* (sijil) yang diiktiraf oleh badan-badan berkepentingan seperti Jabatan Agama Negeri, Majlis Agama Negeri, Persatuan Pondok dan NGO berkaitan. Menerusi penawaran sijil yang diiktiraf ini, dapat menjamin kelangsungan operasi pondok bahkan juga memberi impak positif kepada masa depan pelajar. Ini kerana, menurut Ramli et al, (2015)

konsep pendidikan yang lebih menjurus kepada agama serta akhirat semata-mata boleh menyebabkan kebanyakan pondok tradisional tidak menyediakan platform pekerjaan yang jelas kepada penuntutnya.

Selain itu, sistem penilaian yang berkesan perlu dilaksanakan walaupun dengan cara yang ringkas bagi menjamin kualiti dan penguasaan pelajar terhadap kitab-kitab dan silibus yang ditawarkan. Penggunaan teknologi maklumat sesuai juga perlu diterapkan dalam pengajian pondok melalui pengajaran dan pembelajaran menggunakan slide *power point*, penggunaan koswer seperti Maktabah al-Syamillah dan pencarian maklumat di internet secara terkawal. Dengan cara ini ia akan memberi nilai tambah kepada pelajar dalam mendepani arus pendidikan maya (*e-learning*) yang pesat membangun. Hasil analisis data kajian ini juga menyimpulkan bahawa sistem pendidikan pondok mampu untuk menangani masalah sosial dalam kalangan pelajar pada hari ini. Kaedah pembelajaran berserta peraturan yang dikuatkuasakan telah berjaya memberi impak yang mendalam kepada diri pelajar khususnya dalam aspek mendekatkan diri kepada Allah.

Kesimpulannya, Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah merupakan institusi pondok yang amat berpotensi tinggi untuk melonjak dan mempunyai nilai keunikan tersendiri untuk terus kekal relevan. Pihak kerajaan melalui JAKIM, Jabatan Agama Negeri serta NGO berkaitan perlulah lebih aktif bagi membantu kelangsungan tradisi pondok di Malaysia. Pendidikan pondok merupakan khazanah besar negara dan sekiranya diuruskan dengan baik dan sistematik, ia akan terus diminati dan secara langsung mengembangkan ilmu Islam di Malaysia.

Rujukan

- Abd Rahman, A. G., Misnan, J., Mohd Noor, D. & Abdul Munir, I. (2015). Pelaksanaan kurikulum Tajwid di sekolah-sekolah pondok negeri Perak. *Jurnal Perspektif*, 8 (2), 54-69.
- Abdul Latif, H. (1986). Institusi pondok dalam tradisi budaya ilmu. Dalam Ismail Hussein (Ed.), *Tamadun Melayu*, 2: 744-768.
- Abdul Munir, I., & Nurul Farhana, A. S. (2013). *Sistem pengajian pondok melahirkan pelajar berakhlak mulia*. Buku Prosiding. The 6th International Conference on Teacher Education. The Standardization of Teacher Education: Asian Qualification Framework Bandung, 25-26 June 2014, 1149-1162.
- Abdul Rahman, A. (1997). *Pemikiran Islam di Malaysia sejarah dan aliran*. Jakarta: Gema Insani Press.
- Abdul Raof, H. A. (2019, 9 Mei). *Sejarah penubuhan dan pelaksanaan kelas pengajian di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah, Kedah*. [Temu bual]
- Abdullah, M. Z., Zulkiplic, A. G., & Abdul Ghafar, D. (2005). *Pendidikan Islam di Malaysia: Dari pondok ke universiti*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Ahmah Jelani, H. (1989). *Sistem pendidikan Melayu (Islam) tradisional merujuk kepada sistem pendidikan pondok di Kedah: Asal usul dan perkembangannya hingga 1957*. Tesis Ijazah Sarjana Pendidikan, Universiti Sains Malaysia, Pulau Pinang.
- Awang Had, S. (1997). *Pelajaran dan perguruan Melayu di Malaya (Zaman British)*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Azemi, K. (1986). *Madrasah Al-Diniah Al-Bakriah, Pasir Tumboh, Kota Bharu Kelantan*. Latihan Ilmiah Sarjana Muda. Kuala Lumpur. Universiti Malaya.
- Burhanudin, M. (2019, 9 Mei). *Kurikulum dan pelaksanaan kelas pengajian di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah*. [Temu bual]
- Ghazali, D. (2001). *Pedagogi Pendidikan Islam*. Kuala Lumpur: Utusan Publications & Distributions Sdn Bhd.
- Khoo Kay Kim. (1972). Semenanjung Tanah Melayu pada kurun yang ke-19. Dalam Zainal Abidin Abdul Wahid (ed.). *Sejarah Malaysia sepintas lalu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 82- 83.
- Maimun, A. L. (2015). *Institusi pondok dalam sistem Pendidikan Islam di Malaysia*. Bangi: Penerbit UKM
- Mashitah, R., & Azian, A. (2015). Sejarah (Tipologi) penginstitutionan sekolah agama di Malaysia: Satu analisis perbandingan di Yik dan Jais. *Journal Al-Muqaddimah*, 3 (3), 50-65.

- Masyhurah, M. R., Harun, B., Maimun, A. L., Siti Aisyah, R. (2015) *Institusi pondok dalam sistem Pendidikan Islam di Malaysia*. Buku prosiding “The 7th International Workshop and Conference of Asean Studies on Islamic and Arabic Education and Civilization” (Poltan-Ukm-Polimed) pada 3 June 2015.
- Md. Zuki, H. (1997). *Pengurusan institusi pengajian pondok di daerah Baling: Satu analisis*. Tesis Sarjana, Fakulti Pendidikan, Universiti Utara Malaysia.
- Mohd Khozee, O. (2019, 9 Mei). *Sejarah penubuhan, aktiviti dan kelas pengajian di Madrasah Al-Hidayah Al-Hukmiyah*. [Temu bual]
- Mokhtar, M. (1975). *Sistem pondok dengan Pendidikan Islam zaman pembangunan: Satu tinjauan ke atas pondok-pondok daerah Pendang Kedah*. Latihan Ilmiah FPI, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Noornajihan, J., Zulkiple, A. G., Siti Rugayah, T., Amir Husin, M.N., Setiyawan, G., Noor Azizi, I., Ramiaida, D., Noor Saazai, M. S., Mohd Muzhafar, I., Hazlina, A., Maziahtusima, I., Hayati, I., Adibah, S. (2017). Cabaran institusi pendidikan pondok serta impak terhadap pembentukan diri pelajar. *Journal of Islamic, Social, Economics and Development*, 2 (6), 223-235.
- Ramli, A. (2006). *Perkembangan institusi pondok di Nusantara: Pengaruhnya di Negeri Kedah*. Skudai: Universiti Teknologi Malaysia.
- Ramli, S., Khairi, A., & Ishak, S. (2015). Perkembangan pendidikan orang Melayu di Malaya sebelum kemunculan Western-Type-Education. *Jurnal Perspektif*, 8 (2), 79-96.
- Suhanim, A. (2014). *Pemikiran tokoh ulama Banjar Kedah*. Tesis Sarjana, Universiti Tun Hussein Onn.
- Wan Shamsudin, M., Haji Ismail, H. S., Sheikh Niamat, Y. J., Haji Johari, A. (1996). *Biografi ulama Kedah Darul Aman*. Alor Setar: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darul Aman.
- Yayasan Pembangunan Pondok Malaysia. (t.t). *Sejarah Muqaddam, Qiraati dan Iqra’*. <http://yayasanpondok.blogspot.com/>. [Akses pada 20 Mei 2019].
- Zahidi, Z. R. (1996). *Dokumentasi konvensyen sejarah Negeri Kedah Darulaman II*. Majlis Kebudayaan Negeri Kedah Darul Aman dan Persatuan Sejarah Malaysia cawangan Negeri Kedah Darulaman, 108.
- Zahidi, Z. R. (1998). *Sejarah sekolah pondok di Kedah*. Dalam Md. Noor Salleh & Abdul Halim Salleh. *Dokumentasi konvensyen sejarah negeri Kedah Darul Aman kedua: Islam di negeri Kedah Darul Aman*. Alor Setar: Majlis Kebudayaan Negeri Kedah.